

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԵԳԻՐԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 ԹԹ.)**

ԵՐԵՎԱՆ 2006

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՌԻՏՈՒՏ**

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 ԹԹ.)**

Մեսրոբ Արք. Աշիածն
ՄԱՍԵՆԱԾՈՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN

BOOK SERIES

16

16

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (22)

Ա 573

Աշխատությունը նը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ս. Մտեփանյան

Անանյան Արամ

Ա573 Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը Հայ-թուրքական
Հարաբերություններում. Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ.,
2006.- 122 էջ:

Աշխատություննն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպա-
նության ճանաչման հիմնահարցի ազդեցությանը ՀՀ արտա-
քին քաղաքականության ու մասնավորապես Հայ-թուրքական
միջակետական ու հասարակական հարաբերությունների վրա:

198 585
5V0060766

ԳՄԴ 63.3 (22)

ISBN 99941-991-4-5

© Պատմ. ինստ., 2006թ

Հայկական պետականության գերականգնումը բեկումնային նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մեջ: Իրեն միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի, Հայաստանի Հանրապետության առաջ ծառացավ արտաքին քաղաքական հայեցակարգի մշակման հրամայականը: Այս համատեքստում ամենաբարդ հիմնահամարը Հայ-թուրքական երկկողմ հարաբերությունների հայեցակարգի ձևավորումն էր: 1991թ. գեկտեմբերի 16-ին Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, սակայն դիվանագիտական հարաբերությունները չհաստատեց պաշտոնական երեսների հետ՝ առաջ քաշելով հարաբերությունների կարգավորման մի շաբաթ նախապայմաններ (հրաժարվել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման քաղաքականությունից). Արցախը հայտարարել Ադրբեյջանի մաս և այլն): Թեև ՀՀ առաջին իշխանությունները երկկողմ բանակցությունների բնթացքում երբեք չեն անդրագարձել թուրքիայի կազմից Մեծ Եղեռնի ճանաչման խնդրին, թուրք դիվանագետների նախաձեռնությամբ 1915-1923թթ. Օսմանյան կայսրությունում իրականացված ցեղասպանության հարցը արդիական ազդեցություն ստացավ Հայ-թուրքական հարաբերություններում:

Թուրքական Հանրապետությունը ցայսօր պետական մակարդակով միառում է Հայոց ցեղասպանությունը, թուրքերը ձևավորել են պատմական իրողությունների նենգափոխման օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ գաջտ ակտիվ դիվանագիտական պայցքար ծավալելով Մեծ Եղեռնի միջազգային ճանաչման գեմ: Այս գործելատմբը, ժամանակակից քաղաքագիտության սկզբունքների համաձայն, միանշանակորեն կարող է որակվել որպես ծրագրված պետական քաղաքականություն. առկա են գաղափարափոսական հիմքը, օրենսդրական դաշտը պաշտոնապես անբնդհատ քարոզվող տեսակետի և միտումնափոր նենգափոխման պատմության ձեռով (ՔՈԼԸԿ). Կան պետություն կողմից առաջ քաշված խնդրիներ և նպաստակներ (ՔՈԼԸԸԸՏ). ինչպես նաև ժխտմանը միտված քաղաքական դիվանագիտական և դիտական հաստատությունների ցանց. որն անմիջականորեն իրականացնում է թուրքական պետական ժողով (ՔՈԼԸ): Փաստենք, որ Հակահայկական քաղաքական առաջնահերթությամբ են շարժվում նաև այսօրվա թուրքական իսլմերլիշմենթի ներկայացուցիչները: Անկախ իշխող քաղաքական ուժից, Անկարան հավասարիմ է մնում խնդրու առարկայի վերաբերյալ առկա իր խոսուր սկզբունքներին: Ավելին՝ շարու նակում է զարգացնել և կատարելագործել ժխտման միջոցները, սեփական քաղաքական տեսադաշտում անբնդհատ սեղմությունը նորերը: Այս առումով կարենը է հասկանալ և ճանաչել այն

մեթոդներն ու ձևերը, որոնցով առաջնորդվել են թուրքիայում որոշումները ընդունողները վերջին տասնամյակների ընթացքում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ ուղղված պայքարը Համբողեյու համար։ Այդ իսկ պատճառով, այսօր՝ Մեծ եղեռնից տվելի քան 90 տարի անց, կրկին Հրատապ է դատ նույն թուրքիայի վարած Հայաստաց քաղաքականության ուսումնասիրությունը՝ Անկարայի գործողություններին համարժեք գնահատական տապու, վերջինիս բաղաքականությունը կիրառական տեսանկյունից ներկայացնելու, բաղաքական ծրագրավորման ոյորտում անցյալում թույլ տված սխալները չկրկնելու համար։ Ժամանակագրական առումով սույն այխատությունն ընդգրկում է 1991-2004թթ.։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի ընտրությունը պայմանափորված է Հայաստանի Հանրապետության անկախության հոչակումով, այդ իրադարձությունից հետո պաշտոնական Երևանի արտաքին քաղաքական կուրսի ձևափորմամբ։ Հայ-թուրքական հարաբերությունների օրակարգում Հայոց ցեղասպանության խնդրի սահմանմանը և անկախի հանրապետության առաջընթացից ցեղասպանության հարցը երկողման քարարերությունների ծիրից օտարերկու որոշումով։ Իսկ 1998թ. նախագահական ընտրություններում հաղթանակ տանելուց հետո Ռ. Քոչարյանը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը ներառեց Հայաստանի արտաքին քաղաքականության Հայեցակարգում։ Արդեն 2004թ. Հայոց ցեղասպանության հարցը մտավ թուրք-եվրոպական Հարաբերությունների օրակարգը։ Ինչով էլ ամփոփվում է մեր այխատությունը։ Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել և լուսաբանել ՀՀ անկախացումից հետո երկրի արտաքին քաղաքականության անկյունագրային ուղղություններից մեր և դրանում պատմական անցյալի աղդեցությունը։ Թիեմայի հետազոտման ընթացքում ուշադրություն ենք դարձրել հետեւյալ Հարցերին։

- Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների քաղաքական օրակարգի ձևափորումը 1990-ական թթ.։
- Երկողման հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանության գործոնը և նրա ազգեցությունը որ քաղաքական շփումներ հաստատելու ոլորտում,
- 1998թ. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության փոփոխությունը և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը ներառում մը դիմանագիտական օրակարգում.
- Հասարակական երկխոսությունը և դրա ներգործությունը միջամտական հարաբերությունների վրա,
- Մեծ եղեռնի ճանաչման անհրաժեշտությունը և վրամիությանը թուրքիայի անդամակցելու համատեքստում։

Աշխատությունում ներկայացված տեղեկությունները կատարված վերլուծությունները ու հիմնախնդիրների լուծման տարրերակները լուսաբանում են Հայ-թուրքական արդի Հարաբերությունները: Առաջին անգամ զիտական շրջանասության մեջ է մտցվում Հայատանի ետանկախության շրջանում Հայ-թուրքական Հարաբերությունների թեման, դրանցում Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի նշանակությունը: Վերականգնվում է կիսապաշտոնական Թուրք-Հայկական Հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության պատմությունը:

Հատկանշական է, որ ներկայացված խնդիրն իր ամբողջության մեջ նախկինում Համակարգված ուսումնասիրության չի արժանացել: Հետագուսությունների առկա մասր վերաբերել են Հայ-թուրքական Հարաբերությունների որոշ որորտների:¹ Մեր աշխատանքի համար հիմք են ծառայել Հայատանի Ազգային արժիշտում, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդերում պահպահվող փաստաթղթերը, ինչպես նաև Հայերենով, թուրքերենով և այլ լեզուներով առկա գրականությունը: Ուսումնասիրության մեջ կարևոր տեղ է հատկացվում Հայատանի Հանրապետության² և Թուրքիայի պետական գործիչների Հայտարարություններին, դիմակագիտական և պաշտոնական փաստաթղթերին.³ Հայոց ցեղասպանության մասին թուրքական պաշտոնական տեսակետն արտահայտող վաֆերազբերին (Նախագահների և վարչապետների Հայտարարություններ, պաշտոնական Հայեցակարգեր, Թուրքիայի ԱԳՆ Հայտարարություններ, դիմակագիտական նոտաներ, դիմակագիտական ներկայացուցությունների Հրապարակած տեղեկատվություն և այլն):⁴ Արաերկրում Հականչայկական գործունեության վրա լույս են սփռում թուրքական կիսապաշտոնական կամ լորրիսատական խմբերի կողմից ներկայացված փաստաթղթերն և մօղսվածուները, որոնք բացահայտում են գետն 1980-ականներից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ ուղղված թուրքական քաղաքականությունը:⁵ Ուշագրավ

¹ Հարբյուս Հ., «Հայարարքսն իմաստափառ հայրուրբական հարաբերությունների հասածերկության վերաբանությունը», Երևան, 1998; Սահմանադրության ՀՀ Հայության պատճեններ առեղծուկ հարեանների միջնորդ», Երևան, 2003; Կեմորս Հ., «Հայարարքսն հականչայկան բարերարությունը և բյուրական գործունք», Երևան, 2002; Սահմանադրության ասմանի հայակարգություն, Հայատանի Թուրքիա, Երևան, 2005; Լայներ Ա., Թուրքիայի անվաստակարգությունը Եվրամիլիոնի և Հայֆական հայրը, Հայ-բարբական անհամար պահպանություն, Հայաստան-Եւրոպի Բանականիություն, Երևան, 2005; ՀՀ Դատավանի պաշտոնական փառ հանգույց հերթ, առաջ բաշխման մայության արարարքն արարարքան պաշտոնական վերաբերյալ, <http://www.mfa.gov.tr>

² Türkiye Cumhuriyetinin Devletarşivleri, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

³ Armenian Allegations: Myth and reality: A handbook of facts and Documents: Compiled & edited by the Assembly of Turkish American Assosiations, Washington DC 1987, p. 39.

տվյալներ և գավերագրեր են պահպում նաև Հայաստանի Ազգային արխիվում⁶. գիտական հատակությունների զգրոցներում, որոնք նոր լույս են սփռում Հայ-Թուրքական Հարաբերությունների որոշ հիմանադիրների վրա.⁷

Նշենք, որ պատմագրությունում հանգամանալի լուսաբանված են 1918-1920թթ. Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերությունների ընթացքն ու զարգացումը, ինչի մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան ոչ միայն ժամանակակիցների, օրինակ, Ա. Խառիսյանի⁸, Ա. Վրացյանի⁹, Շ. Նամալյանի¹⁰, Ք. Կարաբերիի¹¹ և այլուց Հուչագրություններում, այլև Ռ. Հովհաննիսյանի¹², Է. Զոհրաբյանի¹³ և ուրիշ հեղինակների աշխատություններում:¹⁴

Թուրքիայի արտաքին քաղաքական կուրսի, աշխարհաքաղաքական գերակայությունների փոփոխության վերաբերյալ ուշագրավ հրապարակումներ ունեն թուրք գիտնականներ Օրակ Սանդերը¹⁵, նախկին արտգործնախարար Խամայիլ Ջեմը¹⁶, Շուրբար Էլեքտրադրությունների պայմաններում թուրքիան պարտավոր է կարևոր գերակատարության ստանձնել տարածաշրջանում, վերանայել սեփական անվտանգության համակարգը:

Այս առումով առաջարարի գերը ստանձնել է թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության Perceptionis Հանդեսը, որը պարհարար հրապարակում է թուրք գիտնականների և թուրքական աշխարհաքաղական շահերն արտահայտող քաղաքակենների հոդվածները: Մասնավորապես, գես 1990-ական թվականներին թուրք դիվանագետներն ու քաղաքապետները փորձում են արժենորել թուրքիայի դիրքորոշումը երկրագագարական նոր հավասարաշղության պայմաններում:¹⁷ Թուրքական պետության քաղաքական հետազոտություններում ստանձնահատուկ կ տեղ է

⁶Հայաստանի Ազգային արխիվ. Ֆ. 326, գ. 7, գործ 86, 106:

⁷ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԵԴԻ արխիվ. բաժին 32, բա. 26, 44.

⁸Խառիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետուրան ծավալու ու գործադրությունը. Երևան, 1930:

⁹Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետուրան. Երևան, Հայաստան, 1993:

¹⁰Նարայի Շ., Թուրքերը և մենք, Երևան, 1992, Natalie Sh., The Turks and Us, Punic Publishers, Nagorno Karabakh, 2002.

¹¹Karabekir K., Cihan harbinde neden girdik, nasıl idare ettim? Kit. 1. İstanbul, 1938, s. 490

¹²Hovhannesian R., Armenia on the road to Independence1918, Berkley- L.A. 1967., ինչպես այս Հովհաննես Ռ., The Republic of Armenia, v1-2, Berkley 1971-1982:

¹³Ղոկրայն Լ., 1920թ. բորբոք հայկական պատրիարք և տիկրութեները Ա., 1997:

¹⁴Dashnabedian H., History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutyun (1890/1924), Milan, 1990

¹⁵Sander O., Türkienin dış politikası, s. 135, Ankara, 1998.

¹⁶Cem İ., Gelecek için denemeler, Ankara, 2000.

¹⁷Elekdağ, Ş., "2 1/2 War Strategy", vol. I, no. 1, March- May 1996.

¹⁸Cakar N., A Strategic Overview of Turkey. Perceptions:Journal of International Affairs, 1998 June- August, volume III- number 2.

դրամիկ քաղաքական սցենարային ծրագրավորումը¹⁹, ինչպես նաև թուրքական պրտարքին քաղաքականության ակտիվացումը Եվրոպայի. Մերձավոր Արևելքի ու Կովկաս-Կենտրոնական Ասիական տարածաշրջաններում:²⁰

Թուրքական պատմագրությունում բազմաթիվ են նաև Հայ-թուրքական հարաբերությունների դիպաշարք նենդափոխող աշխատությունները, օրինակ՝ Քյուչուքի²¹, Ալի Քարածայի²², Մուսա Շահմազի²³, Յուսուֆ Հապաչօղուի²⁴, Քյամուրան Գյուրունի²⁵, Էսաթ Ալի Էշրիփ Ալ գունդերեկի²⁶. Թ. Գյոքրիկինի.²⁷ Եղի Քոչչիքի.²⁸ Միմ Քեմալ Էռքինի.²⁹ Ալի Ալի Սույնի.³⁰ Հիքմեթ Օզդեմիրի.³¹ Ալի Էլիմանի Քոջարաշի.³² Է. Իլթերի.³³ Քեմալ Քարփաթի³⁴ և այլոց երկերը.³⁵ Թուրքական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչներն աքրի են բնկում ծայրահեղ Հականայությամբ: Կեղծելով պատմական իրողությունները, Նրանք Հայ-թուրքական հարաբերությունները բեկում են ծուռ Հայելու մեջ: Իրենց նպատակներին հանելու համար թուրքական իշխանությունները հաճախ են դիմում այլպիսի, մասնավորապես ամերիկացի պատմաբանների, որոնք երկկողմնարդերությունների վերաբերյալ ունեն ոչ պակաս կողմանակալ կարծիք:³⁶ Պաշտոնական պատմագրության դրույթները կրկնորդում է

¹⁹Cem İ., Turkey: Setting sail to the 21st Century. Perceptions: Journal of International Affairs, 1997 September- November, volume II- number 3.

²⁰Makovský A., The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Review, Winter-Spring 1999, Washington.

²¹Küçük C., Osmanlı Diplomasında Ermeni Meselesi' nin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İkinci Baskı.

²²Karaca A., Anadolu İslahî ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), İstanbul, 1993.

²³Sığınç M., British Policy and the Application of Reforms of the Armenians in Eastern Anatolia 1877- 1897, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

²⁴Halaçoğlu Y., Realities Behind the Relocation, from Armenians in the Late Ottoman Period, ed L. Benark, Ankara, 2002.

²⁵Gürün K., The Armenian File. The Myth of Innocence Exposed, N.Y-London, 1985.

²⁶Uras E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.

²⁷Uzundere A. E., İnsanlık Suçu: İğdır ve Çervesinde Ermeniler'in Türk Kürtü , Ankara, TTK Basımevi, 2002.

²⁸Gökbulğin T., Millî Mücadele Başlarken. Mondras Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap, Ankara, 1959.

²⁹Koçtaş S., Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967.

³⁰Öke, M. K., Yüzylın Kan Davası: Ermeni Sorunu, 1914-1923, 3. Baskı, İstanbul, Aksoy, 2001.

³¹Sonyel S., Minorities and Destruction of the Ottoman Empire Ankara 1993.

³²Özdemir H./ve baş/ Ermeniler: Sürgev ve Göç, Ankara, 2004.

³³Süleyman Kocabay, "Ermeni meselesi: nedir, ne değildir?", İstanbul, 1984.

³⁴Erdal I., Türk-Ermeni İlişkilerin Bibliografiyatı, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1997.

³⁵Karpat K. H., Ottoman Population 1830-1914, The University of Wisconsin Press, 1985.

³⁶Metin İ., Osmanlı'nın Konflikt Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul, 1996, Çark Y.G. Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953, İstanbul, 1953.

³⁷Shaw S. J and K. Ezel, "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey", vol. 2. N.Y. 1977, McCarthy Justin, Muslims and Minorities, NY, 1983., McCarthy J., The Anatolian Armenians,

քաղաքագիտական միտքը, որի ներկայացուցիչներ Հ. Զարարյան³⁸, ՈՒ. Զելքյողը³⁹, Ք. Քասրմբը⁴⁰, Ա. Էռոզելը⁴¹ և ուրիշներ⁴² փորձում են միջազգային հարաբերությունների տեսության մեթոդաբանության միջոցով հրմանագրել հակահայկական արշավը:

Ի հակաշխի ՀՀ արտաքին քաղաքանության և Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ թուրքական պատմագրության հակագիտական տեսությունների, այս ոլորտում ծանրակշիռ ներդրում ունեն Հայ և օտարազգի ուսումնասիրողներ, մասնավորապես Ն. Հովհաննիսյանը⁴³, Լ. Խորշումյանը⁴⁴, Ա. Սպարանյանը⁴⁵, Ժ. Լիպարիտյանը⁴⁶, Լ. Խրիզանիտոփուրը⁴⁷, Վ. Մոռուպիշինը⁴⁸, Ա. Կուրտովը⁴⁹, Ա. Խալմուհամեդովը⁵⁰, Ա. Այվազյանը⁵¹ և այլք.⁵²

1912-1922, from Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1915-1926), Boğaziçi University Publications, Ankara 1992., McCarthy, J., Population of the Ottoman Armenians, Armenians in the Ottoman Empire and the Modern Turkey, Ankara, 2002.

³⁸Cahbarlı H., Bağımsızlık sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri, Ankara, ASAM, 2004.

³⁹Çeviköz U., Uluslararası ilişkileri yeni dengel, Ermenistan Özel Sayısı, TESEV, Agustos, 2001.

⁴⁰Kasim K., Uluslararası ilişkiler Bütçentulu Ermeni Sorunu: Bilim ve Aklın Ayaklılığında Eğitim Dergisi: NİSAN 2003, YIL, 4, SAYI : 38.

⁴¹Özel S., ERMEŃLERİN VE YABANCILARIN GÖZÜYLE TÜRKERMENİ İLİŞKİLERİ VE ERMENİ SORUNUNA BİR BAKIŞ, Nisan 2003 NİSAN EK SAYISI ISSN: 1303 - 9814:

⁴²The Armenians in the Late Ottoman Period, ed. Benark I., Ankara, 2001 Çaycı A., "Türk-Ermeni ilişkilerinde Gerçekler", Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, Bildiriler, Ankara, 8-9 Mart 1990, Ankara, yay. y., 1992, s. 75-114., Gürün, K., "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", Avrasya Etütleri, Cilt 3, No 1, 1996, s. 54-64., Kirzioğlu F., "Türk-Ermeni ilişkileri", Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazi Magosa, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1993, s. 93-106.

⁴³Hovhannisan N., The Foreign policy of Armenia, Yerevan, 1998.

⁴⁴Խորյության Լ., Հայոց ազգային զարգացման պատճենականության, Երևան, 1999.

⁴⁵Сварник А., Паниторкыя в Госстратегии Турции на Кавказе, Москва, АГИ, 2002.

⁴⁶Ղրիմյանի Ժ., "Պատմականության արդարադավագր. Խայ քաղաքական պատրիարքության վեր", Երևան, «Ապրիլ», 1999:

⁴⁷Chrysanthopoulos L. T., *Chronicles. Nation Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994*, Princeton- London, 2002.

⁴⁸Ступинин В., Моя миссия в Армении, М., 2001.

⁴⁹Куртев А., Халгхамалов А., Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? Армения: Проблемы независимого развития, М., 1998.

⁵⁰Ավագյան Ա., Հրնատորքի ազգային անվտանգության խայեցակարգի, Լ. Երևան 2004, Առյանի Հայրարարակի հականարարության կարգավորման և Հայստանի պահպանական անվտանգության, Երևան, 1998:

⁵¹Մորածն Ա., Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа, Ереван, 2000.

⁵²Գայցիս Գեոպолитика Кавказа", Москва, 2001., Պողոսյան Ա., Պահպարփակը Երևան և յոյսը, Երևան, 1990, Ananyan A. & Careja R., Formation and Development of Political Opposition in Armenia, from Stumbling but Struggling: Political Opposition in Four Post-Soviet Countries, Moscow, Strategia, 2004., Անանյան Ա., Խորթիայի Ուժավորութեալու քաղաքականության որպանիքը և Խայ-Թուրքական հայրաբերությունները իրարյան համաժամանակ, Տարածադրության, Նորագույն հիմնադրամ, N.2:

Թուրքական պետության ցեղասպան բնույթին է անդրառանում ի. Մեթինը⁵³, իսկ Յու. Բարսեղովի⁵⁴. Պ. Օհանյանի⁵⁵ և Ռ. Բողոսյանի⁵⁶ ուսումնամիջունները ներկայացնում են Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանառության ենթարկելու մի քանի գրույթներ:

Երկողմ Հարաբերությունների պատմությանը համապատասխան դնահատական տաղու համար կարենոր նշանափություն ունի Յեղասպանության միջազգային ճանաչման համար ծավալված պայքարին առնչվող բազմաթիվ փաստաթղթերի և աշխատությունների ուսումնամիջունը.⁵⁷

Հնֆաց թուրքական գիտական և հաստրակական շրջանակներում հնչում են տեսակետներ, որոնք ոչ միայն չեն մերժում Հայթուրքական կառուցողական երկխոսությունը, այլև առաջարկում են հայրաբերությունների բարեկամման իրատեսական ուղիները։ Աստիճանաբար թուրքական հաստրակությունում ձեափորվում է մի շերտ, որը չի ժիտում Հայոց ցեղասպանությունը և անգամ կոչ է անում թուրքական կառավարությանը բնդունել պատմական ճշմարտությունը.⁵⁸

Վերջին ժամանակներս առաջ են քաշվում նաև Հայ-թուրքական հարաբերությունների ապագայատպաշտական (Փուտուրուլոգիստական) ծրագրեր, ինչպես նաև հաստրակական Հաշտեցման սցենարներ։⁵⁹

Ուշագրավ են աշխարհաքաղաքականության ոլորտում ճանաչված մասնագետներ Ա. Հանթինգտոնի⁶⁰ և Զ. Բղեմինսկու⁶¹ աշխատությունները, որոնք թեև վերաբերում են արդի համաշխարհային դարգացումներին, սակայն սուանձին անդրագարձ են կառարում նաև Թուրքիային և Հայաստանի Հարաբերություններին։ Կարեռի ենք

⁵³ Metin İ., Osmalılık Kanlı Tarihi, Ant Yayınlari, İstanbul, 1996.

⁵⁴ Барсегов Ю., Турская доктрина международного права на службе политики геноцида, Москва, 2002. Барсегов Ю., Геноцид армян-преступление по международному праву, Москва: Изд. Дом "XXI век-Согласие", 2000.

⁵⁵ Оганян Н., Геноцид Армянского народа и защита прав человека, Еր. 2003.

⁵⁶ Boghosian R. Le Conflict Turco-Armenien, Beyrouth, 1987.

⁵⁷ Բարսեղոն Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները Հայոց ցեղասպանությունը և բորբական հակազգեցրությունը», Երևան, 2001. Բարսեղոն Լ., Միջազգային Խանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998. Բարսեղոն Լ., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը որենսդրությամբ ճնշեացած առաջին պատուինն է աշխարհան, Երևան, 2002.

⁵⁸ Ավելի Խանճանեացի մես. Akçam T., Dialogue Across an International Divide: Essays Towards a Turkish-Armenian Dialogue, Zoryan Institute 2001.

⁵⁹ Jerjian G., The Truth Will Set Us Free: Armenians and Turks Reconciled, London, 2003. Խաչատրյան Գ., Социальные потрясения в судьбах народов, Москва 1997.

⁶⁰ Huntington S., The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, NY, 1996.

⁶¹ Блэжинский З., Великая шахматная доска, М., 1999.

Համանուկակից աշխարհագործական զործքներոցներն որպատճեց այլ հետազոտություններն նույնպես:⁷⁰

Մեր ուշադրությունից են վրբույթի խորքական արտաքին քաղաքականության ընդհանրական համապատկերը ներկայացնող չեզոք հեղինակների աշխատությունները, որոնցում բացառապահում է են Խորբիայի գիտանապիտության զործունեալիքան ուղղություններն ու առաջնայնությունները, նրա զործեածն ու գիտաժիքան: Այս տեսանկյունից հեղինակները հետաքրքրական են ուսումնափառության ժամանակագրությանը և առաջնայնությունները:

Հատկանշական է, որ մինչ այժմ Թուրքիան իրականացնում է Հայոց ցեղազանության ժիաման ու տրացության քաղաքականություն, այս ինքըին են անդրադառնության վ. Տառբրանդ⁷¹, Ի. Հովհաննիսյանը⁷², Ի. Չարենքին⁷³, Լ. Մարտիրոսյանը⁷⁴, Լ. Վարդանը⁷⁵, Ա. Սարգսյանը⁷⁶, Ի. Ռմբինը⁷⁷ և ուրիշներ⁷⁸:

⁷⁰ Nye J. Jr., *Understanding International Conflicts*, New York, 1993., *International Institute for Strategic Studies, The Military Balance, 1995-1996*, London: Oxford University Press, 1996.

Վասիլենկո Ա., *Ноэтическая Глобализация*, Москва, 2000.

⁷¹ Պողքերն Յ. Վեցույթական Թուրքա ու Եվրոպա Յանակ, Մ, 1976.

⁷² Պողքերն Յ. Վեցույթական Թուրքա 60-ա և 80-ա տարություններ վ. Տառբրանդ⁷¹.

⁷³ Ի. Հովհաննիսյանը⁷², Ի. Չարենքին⁷³, Լ. Մարտիրոսյանը⁷⁴, Լ. Վարդանը⁷⁵,

⁷⁴ Ա. Սարգսյանը⁷⁶, Ի. Ռմբինը⁷⁷ և ուրիշներ⁷⁸:

⁷⁵ Dadrian V. N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic conflict from the Balkans to Anatolia and the Caucasus*, 1997. Oxford; Dadrian V. N., *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Ontario 1999.

⁷⁶ Dadrian V. N. *Warrant for Genocide*, New Brunswick, NJ, USA, 1999. Տառբրանդ և Հայոց պատմության բորբոքության բնույթաբանության գործությունը՝ Վերքընդունությունը՝ 1995.

⁷⁷ Շահնազար Բ. Օդրանակ: Գենոցայի Արման ու պատմության առաջնային առանձնահատկությունները: Վետակ Արմենական Ակադեմիայի Մասնագիտական պարունակագիր և Խորհրդական պատմության առաջնային առանձնահատկությունները: Վետակ, 2004.

⁷⁸ Encyclopedia of Genocide: Volume I: Ed. Charny L. Jerusalem: 1998.

⁷⁹ Marashlian L. *Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire* Cambridge, MA, 1991.

⁸⁰ Հայրան Լ. Հայկական Տանտիկայի բարբառ ու առաջնային առանձնահատկությունները: Եղանգակ, 1998.

⁸¹ Sarafyan A., *The ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide*, Armenian Forum, 2, no 1, Spring 1999.

⁸² Smith R., *Denial of the Armenian Genocide. Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Vol. 2, London, New York, Smith R., Markusen E., Lifton R. J., *Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide: Holocaust and Genocide Studies*, 9(1), 1-22. Asturian, S. H. "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide: From Prejudice to Racist Nationalism" - In: Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide. Ed. Novannian R. G., Detroit: Wayne State University Press, 1998.

⁸³ Վրացարակ Զ. Առաջնային առանձնահատկությունները: Եղանգակ 1995. Խաչիկյան Օ. Լ. Հայութական առանձնահատկությունները: Երևան, 1995. Առաքյան Վ. Գենոց 1915: Մեխանիզմների ու ուղղությունները: Երևան, 1999. Փայտական Շ. Հայութակ Ու առաջնային առանձնահատկությունները: Երևան, 1999. Davidian D., *Addressing Turkish*

Հայ-թուրքական հարաբերությունները մշտապիս և ցայսօր Արևադարձական և թուրքական մամուլի ուշագրավթյան կենարունում են: Եթե եթե հայաստանյան լրատովածիքների համար Թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության համակողմանի լուսաբանումը կարեար անդ է գրափակ: ապա թուրքական *ԱՀ-ները երկիրը Հայրաբություններին անդրագառում են սոսկ Հայոց ցեղասպանություն միջազգային ճանաչման:* Հայ-թուրքական հարաբերությունների իշխանությանների ներկայացուցիչների հայտարարությունների ու Արցախյան հակամարտության հետ կապահ խնդիրների համառությունում: Հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին բնորդության հազվածներ են անդ զաել «Հայաստանի Հանրապետություն»¹, «Ազգ»², «Երկիր»³, «Հայոց աշխարհ»⁴, «Հայկական մամանակ»⁵, «Առավոտ»⁶ թերթերում, ուստաց իզգու «Բանակա Արմենիա»⁷ պարբերականում, որոնք ներկայացրել են Հայնի բրատամերձ կարծիքներ և տեսակեաներ: Խնդրու առարկային ուշագրավ հրապարակումներ են նվիրել նաև «Գարուն»⁸, «Հայկական բանակ»⁹, «Հայացք Երևանից»¹⁰ և այլ Հանդիսներ: Ավարտության պարբերականներից Հայել է ստանձնուցներ Հայոցեզու «Առաջնորդ»¹¹, «Հայրենիք»¹² (ԱՄՆ), «Ժամանակ»¹³ (Թուրքիա), մակարդակում «Արմենիք»¹⁴, «Արմենիք»¹⁵ Իրավությունը՝ ԱՀ-ին, Հայերեն և թուրքերեն լեզուներով լույս տեսնող «Ակոս»¹⁶ թերթերը ինչպես նաև «Արմենիքն ինթերներներն մեզրպին»¹⁷ հանդեր Հայութառ անդեկտագություն են պարունակում նաև Հայկական

1. *Հայոց Արագության պատմություն I-IV*, S.D.P. A. CRS Publication, 1989. Շատաբան Ա., Հայութառ անդեկտագության պատմությունը բարուրակությունը՝ Հայ-թուրքական ապարագությունների համապետական Երևան - Այրեվան - ՀՀ, 2002 Ես 10-15. Շատաբան Ա. Հայութառ անդեկտագության պատմությունը բարուրակությունը՝ Հայ-թուրքական ապարագությունների համապետական Երևան - Այրեվան - ՀՀ, 2002 Ես 10-15.

2. *Հայութառի Համեմատություն*, 1991-2001.

3. Երևան, 2002

4. Երևան, 2002

5. Հայութառ աշխարհ, 2002, ՀԿԸ

6. Հայութառ աշխարհ, 2002, ՀԿԸ

7. Հայութառ աշխարհ, 2002

8. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

9. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

10. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

11. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

12. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

13. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

14. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

15. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

16. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

17. Հայութառ պատմություն, ՀՀ, 1996

լրատվական գործակալությունների՝ «Արմենապրես»⁸⁹ և «Նոյյան Տապանի»⁹⁰ հաղորդագրությունները. «Ազատություն»⁹¹ սաղիուկայնի հայկական ժառանակության հաղորդաժամերը:

Աչքաթող չեն արգել նաև թուրքական մամուլի հրապարակումները, որոնք տեղ են գտել «Միլլիյեթ»⁹², «Հուրիյեթ»⁹³, «Զում»⁹⁴, «Թէրքի բեյլի նյուս»¹⁰⁰ թերթերում: Հայ-թուրքական հարաբերությունները բազմիցս արձարձակել են նաև «Արթյուել»¹⁰¹, «Թէրքի փրոուր»¹⁰², «Փոփյուլեր թագիւշ դերգիսի»¹⁰³ հանդեսներում. թուրքական TRT¹⁰⁴ և CNN-Türk¹⁰⁵ հեռուստարաններու թյունների համացանցային կայքէջերում, ինչպես նաև «Անադուլ»¹⁰⁶ գործակալության լրատվական հաղորդագրություններում: Հիշյալ թիմայով որոշ նյութեր հրապարակվել են նաև ամերիկյան «Նյու Յորք Թայմս»¹⁰⁷, «Վաշինգտոն Թայմս»¹⁰⁸, «Վաշինգտոն Փոսթ»¹⁰⁹, ուստական «Նեղավիսիմայա գաղետա»¹¹⁰ թերթերում. ֆրանսիական «Ֆրանսպրես»¹¹¹ գործակալության լրատվություննում:

⁸⁹Արմենապրես, 2002-2004.

⁹⁰Նոյյան Տապան, 1998-2003.

⁹¹RFE/RL Armenia Report, 2001:

⁹²Milliyet, 2000-2004.

⁹³Hürriyet, 1999-2004.

⁹⁴Cumhuriyet, 2000-2004.

⁹⁵Radikal, 2000-2004.

⁹⁶Sabah, 2000-2004.

⁹⁷Zaman, 2000-2004.

⁹⁸Yeni Şafak, 2003-2004.

⁹⁹Yeni Binyol, 2004.

¹⁰⁰Turkish Daily News, 1996-2004.

¹⁰¹Aktüel, 2000-2001.

¹⁰²Turkish Probe, 1999-2002.

¹⁰³Pöpuler Tarih Dergisi, 2003.

¹⁰⁴TRT, <http://www.trt.net.tr>

¹⁰⁵CNN-Türk, <http://www.cnntrk.com>

¹⁰⁶Anadolu Ajansı, 1993-2001.

¹⁰⁷New York Times, 2001.

¹⁰⁸Washington Times, 2001.

¹⁰⁹Washington Post, 2001-2003.

¹¹⁰ՀՀ պահական օրենսդրություն, 1996-2003.

¹¹¹Francepress, 1993.